

Naar een Europese taalpolitiek of taalbeleid als breekijzer

door

Piet VAN DE CRAEN

0. INLEIDING

Anno 2001 laat Europa zich meer en meer voelen. Naar het zich laat aanzien versnelt deze evolutie de komende jaren. De impact op mobiliteit, werkgelegenheid, sociale aspecten en dergelijke mogen dan, totnutoe, nog niet voor iedereen evenveel betekenis hebben, het toenemende belang ervan kan niet meer worden ontkend. Neem nu het hoger onderwijs : hoewel de Bologna- en Salamancaverklaringen allerminst duidelijkheid hebben geschapen, is het niet moeilijk om te voorspellen dat ook het onderwijslandschap, althans voor het hoger onderwijs, in de komende jaren fundamenteel hertekend wordt. Dit is uiteraard pas zinvol als er een meerwaarde voor de burger tegenover staat. Over een van de mogelijke meerwaarden wil ik het hier hebben, namelijk de herwaardering van taalonderwijs en talenkennis binnen een Europees taalbeleid en de gevolgen hiervan voor het taalonderwijs in het algemeen en in België in het bijzonder.

Het eerste deel van deze bijdrage handelt over de Europese gedachten omtrent taal- en taalbeleid. Hierbij wordt uitgegaan van een algemeen principe waaraan veel lippendienst wordt bewezen maar dat in praktijk uiterst moeilijk lijkt te verwezenlijken, namelijk het benadrukken van de diversiteit van het Europese taal- en cultuurlandschap. In een tweede deel laat ik zien in hoeverre deze gedachten van belang kunnen zijn voor de ontwikkelingen in België, waarmee ik bedoel in Brussel, Wallonië en Vlaanderen. De situatie in deze gebieden kan immers als voorbeeld van diversiteit gelden. Het verband met Europa ligt dan ook voor de hand. De vraag rijst of België een voorbeeld voor Europa is of Europa een voorbeeld voor België. In een derde deel ga ik in op taalonderwijsaspecten. De belangrijkste ideeën die hier naar voren worden geschoven, hebben te maken met (i) de aard van het taalonder-

wijs, (ii) de betrachtingen ervan, (iii) de nieuwe doelstellingen en (iv) de (didactische) middelen om deze doelstellingen te bereiken.

Het laat zich aanzien dat talenonderwijs in Europa er in de toekomst helemaal anders uit kan zien dan in 2001 het geval is. In wat volgt wordt een mogelijk pad uitgestippeld om de talrijke uitdagingen aan te gaan.

1. EUROPESE GEDACHTEN OMTRENT TAAL- EN TAALBELEID

Het officiële gedachtegoed van de Europese Commissie over taal en cultuur, is niet moeilijk te achterhalen. Het in 1995 verschenen witboek *Onderwijzen en leren. Naar een cognitieve samenleving* (Witboek 1995), stelt dat het streefdoel is de "beheersing van drie communautaire talen" (Witboek 1995 : 70). Dat was in 1995 niets nieuws want in 1984 hadden de ministers van onderwijs van de lidstaten dit al aangegeven en eraan toegevoegd dat er wordt gestreefd naar "le respect du pluralisme linguistique en vue de maintenir la richesse culturelle de l'Europe" (Lietti 1994 : 64-5). In 2000 herhaalt de Europese Commissaris verantwoordelijk voor onderwijs en cultuur dat "it has now (sic) been formally stated that the command of at least two foreign languages by the time young people complete school should be a central objective enabling all citizens to derive full benefit from their right to free movement and actively contribute to better mutual understanding among the peoples of Europe" (Reding in Eurydice 2000 : 3). Verder luidt het dat "the Commission will continue to encourage and support action by the Member States and ensure that the linguistic and cultural diversity of Europe remains one of its top priorities" (Reding in Eurydice 2000 : 3).

M.a.w. het gaat om het behoud en de studie van de talen- en culturele diversiteit met de bedoeling dit als een rijkdom te beschouwen, de ander beter te begrijpen om ten volle het Europese burgerschap te kunnen uitoefenen. Zo zou in een notendop de officiële Europese culturele politiek kunnen worden samengevat.

Tegen een dergelijke politiek valt op het eerste gezicht weinig in te brengen. Vanuit humanistisch standpunt is het bovendien wellicht de enige politiek die zinvol is ten aanzien van de verscheidenheid die Europa kenmerkt. Het is echter de vraag of deze politiek niet meer ondersteuning nodig heeft. Het is immers be-

kend dat talen niet onverschillig tegenover elkaar staan en dat zonder bijkomende maatregelen sterke talen minder sterke talen verdrücken. Wordt dit natuurlijke sociolinguïstische proces ook nog versterkt door politieke aspecten dan dreigen allerlei gevaren waardoor Europa's fraaie gedachtegoed problematisch wordt.

Phillipson (2001) zet een aantal van deze verwickelingen op een rijtje.

(1) Tijdens het Franse voorzitterschap in 1995 probeerde de Franse regering een restrictie af te dwingen op het aantal werktalen binnen de EU en tegelijkertijd het akkoord over de drie talen (zie hierboven) op de helling te zetten. Het Franse voorzitterschap in 2000 hield zich ver van taalpolitieke kwesties.

(2) Tijdens het Finse voorzitterschap in 1999 ontstond een rel tussen Finland en Duitsland aangaande het aantal werktalen tijdens informele ministeriële bijeenkomsten : Duitsland wilde Duits als werktaal invoeren in plaats van alleen maar Engels en Frans. Het daaropvolgende compromis gaf weliswaar bepaalde rechten aan het Duits maar verwees daarmee andere grote talen zoals het Spaans en het Italiaans naar de groep van de 'kleintjes', waar zoals bekend het Nederlands de 'grootste' is.

(3) Tijdens onderhandelingen met toekomstige lidstaten, zoals Tsjechië, Hongarije en Polen is het onduidelijk wat de status van deze nieuwe talen zal zijn. Er wordt kennelijk van uitgegaan dat ze dezelfde rechten krijgen als de andere. Is dit zonder meer mogelijk?

(4) Onderzoek wijst uit dat 45,3% van alle teksten van de Commissie in het Engels zijn opgesteld en 40,4% in het Frans (zie ook Pym 2000). Er lijkt zich hier een nieuwe taalvariant te ontwikkelen het 'Eurobureaucratees' aldus Phillipson dat vaak abstract en onbegrijpelijk is.

(5) De huidige sociolinguïstische situatie maakt dat het Engels en Frans de 'default' talen zijn. Hiertegenover staat geen instelling die zich op Europees vlak met taalpolitiek bezighoudt. Hierdoor wordt de hegemonie van deze talen alleen maar bevestigd.

(6) Niemand kan op dit ogenblik in een voor hem of haar vreemde taal even vloeiend zijn als in zijn of haar moedertaal. Om hieraan tegemoet te komen wordt wel eens geopperd dat iedereen een andere taal dan zijn moedertaal zou moeten spreken. Op deze wijze zou iedereen 'gelijk' zijn. Phillipson en anderen, o.a. Van Els (2000), twifelen aan deze oplossing zeer, m.i. terecht.

Laat ik twee kritische kanttekeningen over Phillipsons opvattingen formuleren. Ten eerste is het m.i. – en dit in tegenstelling tot wat Phillipson doet – een goede zaak dat in de discussie over Europese taalbeleiden een onderscheid wordt gemaakt tussen enerzijds de taal of talen die tijdens officiële bijeenkomsten worden gehanteerd en anderzijds de taalpolitiek die de Europese burger aanbelangt en waarmee h/zij in het onderwijs te maken krijgt. In het geval van officiële bijeenkomsten is er momenteel geen andere oplossing dan alle talen gelijke rechten te geven. In het geval van het onderwijs ligt dit anders. In deze bijdrage wordt gepleit om het taalonderwijs van aanschein te veranderen waardoor de kansen op succes veel groter worden en de taalbeheersing toeneemt. Volgende generaties kunnen dan heel anders tegen het taalgebruik van officiële bijeenkomsten aankijken om de eenvoudige reden dat hun competentie veel groter zal zijn dan nu het geval is.

Ten tweede. Het lijkt erop dat het Engels en in mindere mate het Frans de belangrijkste internationale talen in Europa zijn. Anderzijds is er geen sprake van verengelsing of van verfransing, zoals dat bijvoorbeeld in Vlaanderen in de negentiende en tot het midden van de twintigste eeuw het geval was. Het gaat nu veeleer om een tendens tot internationalisering mede tot stand gebracht door de mondialisering van de economie. Ondanks de cijfers die aantonen dat het Engels de taal van de wetenschap is geworden, ten koste van alle andere talen, is er in Europa geen sprake van dat mensen hun moedertaal willen inruilen voor het Engels. Het Engels is een werkinstrument geworden. Doet het Engels afbreuk aan de talenkennis in het algemeen? Dat hangt ervan af. Mocht in het onderwijs al te veel nadruk op het Engels liggen dan zou het aanleren van andere talen hieronder kunnen lijden omdat dominante talen in vele gevallen de vervelende bijwerking hebben het enthousiasme tot het leren van niet-dominante talen te temperen. Maar hierin ligt ook de sleutel tot de oplossing: de rol van taalbeleid in het onderwijs is cruciaal om het Europese gedachtegoed

te verspreiden en te implementeren. Voor België betekent dit concreet dat het onderwijs voorrang geeft aan de officiële talen namelijk het Nederlands, het Frans en het Duits en dat pas dan het Engels wordt aangeboden.

Er bestaat overigens een vermakelijk tegenvoorbeeld tegen de uniformisering van de economie ten voordele van het belang van de erkenning van diversiteit : zowel *Coca Cola* als *McDonald's* hebben aangegeven zich meer te bekommeren om lokale aspecten wat hun aanbod betreft ten nadele van de eerder nagestreefde, wereldwijde standaardisering. Dit is meer dan alleen van anekdotisch belang. Kan worden aangetoond dat deze veelgeroemde diversiteit van talen en culturen een meerwaarde bezit dan volgen als vanzelf andere sectoren. Om deze reden is taalpolitiek dan ook erg belangrijk : taalbeleid heeft de potentie daadwerkelijk in te grijpen in de relaties tussen de burger en de wereld.

Kortom, de Europese taalpolitiek is duidelijk : de promotie van taalkundige en culturele verscheidenheid. Maar op het vlak van de dagdagelijkse implementatie zijn er nog heel wat problemen. Dat kan ook niet anders want er is pas een begin gemaakt met een en ander. Vast staat dat wie de implementatie van de huidige opvattingen wil vergemakkelijken de blik naar het onderwijs moet wenden.

2. DE EUROPESE TAALPOLITIEK EN DE BELGISCHE SITUATIE

België is een interessant land voor Europa. Ook politici weten dit. Toen in de lente van 2001 de Belgische plannen voor het Europese voorzitterschap werden voorgesteld, antwoordde de Eerste Minister op een vraag van een journalist of België wel een geschikte voorzitter kon zijn omwille van het communautaire gehakketak, dat juist de noodzaak tot het zoeken van compromissen in complexe situaties van België de ideale voorzitter maakt.

Het federale België kan inderdaad, mits enige fantasie, als een mini-Europa worden aangezien waar diverse belangen en machts-groepen uit zijn op voordeel. Tevens treft men in België zowel het territorialiteitsprincipe aan, d.w.z. officiële eentalige gebieden, namelijk Vlaanderen en Wallonië, als persoonsgebonden regelingen, d.w.z. een officieel tweetalig gebied, Brussel, waarbij de

keuze van de burger bepalend is voor het taalregime dat hij verkiest. Een vrij ingewikkeld systeem van taalwetten regelt de persoonsgebonden materies, waaronder het onderwijs. De studie van de tweede taal begint in die gebieden waar het territorialiteitsprincipe geldt vanaf de vijfde klas van de lagere school, in Brussel is dat de derde klas.

In een onderzoek dat zowel de Canadese als de Belgische taalsituatie onder de loep neemt, stellen Nelde e.a. (1992) dat een succesvolle taalpolitiek in gevoelige, meertalige gebieden uitgaat van drie principes : de (beperkte) invoering van het territorialiteitsprincipe; de invoering van institutionele meertaligheid; de invoering van maatregelen die los staan van talentellingen waardoor rechten van sprekers niet uitsluitend op kwantitatieve gegevens gebaseerd zijn.

Het is duidelijk dat deze maatregelen op elkaar ingrijpen. Het territorialiteitsprincipe leidt zonder meer tot institutionele meertaligheid terwijl het vrijwaren van de rechten van sprekers, relatief onafhankelijk van aantallen, een gevolg is van de persoonsgebondenheid van de materies.

Het is duidelijk dat anno 2001 de Europese taalpolitiek mijlener af staat van de invoering van dergelijke maatregelen. Dit zou immers een inbreuk op de politiek van de lidstaten inhouden. Toch worden belangrijke aanzetten tot een taalpolitiek gegeven via diverse programma's zoals *Lingua*, *Socrates* en *Leonardo da Vinci*, waarbij *Lingua* slaat op taalonderwijs, d.w.z. opleiden van leraren in het buitenland en studentenuitwisselingen, *Socrates* voor opleidingen in het algemeen en *Leonardo da Vinci* voor beroepsopleidingen.

De principes die hierbij worden gehanteerd komen sterk in de buurt van een – zij het een indirecte – taalpolitiek, namelijk het promoten van mobiliteit van leraren en leerlingen, het promoten van innovatieve leermethodes, het promoten van talen leren op erg jonge leeftijd, het optrekken van de vaardigheden van de leraar, het promoten van het aanleren van ten minste twee vreemdetalen en het promoten van de zgn. minder gebruikte en minder onderwezen talen, waarbij verwezen wordt naar, bijvoorbeeld, het Fries, het Bretoens, het Sordisch, ... (zie bijvoorbeeld Eurydice 2000 : 174).

De voorzichtigheid waarmee sommige van deze principes worden verwoord, laat zien hoe gevoelig de materie wel is. Zo staat er m.b.t. tot het onderwijs van twee vreemdetalen voorzichtigheids-halve bij "for at least two years" (Eurydice 2000 : 174) waarmee in het traditionele vreemdetaalonderwijs bezwaarlijk resultaat kan worden geboekt. De sleutel is het samenbrengen van een aantal van deze principes tot een geheel waarbij taalpolitiek daadwerke-lijk ingrijpt in het taalonderwijs (zie verder).

Een andere organisatie die zich met de implementatie van taalpolitiek heeft beziggehouden is de *European Language Council* (www.fu-berlin.de/elc). Deze organisatie die bestaat uit een kleine 200 instellingen van hoger onderwijs en talrijke projecten en initiatieven steunt, heeft in een document aangegeven hoe en in welke mate de Europese universitaire politiek een bijdrage kan leveren tot een krachtige taalpolitiek (cf. Berthoud e.a. 2000). Hierin wordt aangegeven op welke manier de universiteiten kunnen bijdragen tot een visionaire taalpolitiek gericht op Europa. Universiteiten kunnen meertaligheid promoten met tevens een oog op de regionale situatie waarin ze zich bevinden, ze kunnen onderzoek in dit verband promoten, ze kunnen zich uitspreken over deze of gene taalpolitiek en kunnen op deze wijze van invloed zijn op de regionale taalpolitiek met Europese allure. Kortom universiteiten moeten centra van taalbeleid worden waardoor hun rol binnen Europa als vanzelf toeneemt.

De Belgische universiteiten kunnen hierbij een vooraanstaande rol spelen. Om te beginnen kunnen ze openlijk een taalbeleid voeren waarbij ze meertaligheid als een belangrijk issue promoten. Ten tweede kunnen ze in hun pakketten uitwisselingen promoten met anderstalige bureaus en ten derde kunnen ze samenwerkingsakkoorden aangaan met gelijkgezinde Europese instellingen. Voor alles kunnen zij een rol spelen in het denken over taal- en meertaligheid in het onderwijs. Hierover handelt het derde deel van deze bijdrage.

3. TAALONDERWIJS IN EUROPEES PERSPECTIEF

Ik ga in op (i) de aard van het (vreemde)taalonderwijs, (ii) de betrachtingen ervan, (iii) de nieuwe doelstellingen en (iv) de (didactische) middelen om deze doelstellingen te bereiken.

De aard van het taalonderwijs. Het gaat niet goed met het taalonderwijs, ondanks cijfers die volhouden hoe goed het wel is gezien de grote hoeveelheid talen die Belgische leerlingen tot zich nemen. Het gaat niet goed met de resultaten van het huidige taalonderwijs. De leerlingen zijn vaak niet bekwaam om, na jarenlange studie, een eenvoudig gesprek te voeren of een eenvoudige tekst te lezen. De mate van inspanning is niet evenredig met de aard van de resultaten. Wat is er veranderd? Wat veranderd is, zijn niet zozeer de leerlingen, zij zijn niet dommer geworden, noch de leraren, die nog steeds evengoed lesgeven. Wat veranderd is, zijn de maatschappelijke eisen die worden gesteld. Het huidige taalonderwijs is niet meer afgestemd op de manier waarop de moderne Europese burger met talen moet omgaan. Het huidige taalonderwijs moet om deze reden dan ook dringend worden geherevalueerd (cf. ook Van de Craen 2001).

De betrachtingen van het huidige taalonderwijs. Over weinig onderwerpen bestaan er zoveel uiteenlopende meningen als over taalonderwijs. Velen zijn nog steeds van oordeel dat alleen grammaticaonderwijs goed taalonderwijs is, anderen zweren bij een communicatieve aanpak. Het is hier niet de plaats om de knoop door te hakken maar als communiceren een belangrijke doelstelling is dan dient het onderwijs zich daarnaar te richten. Het huidige taalonderwijs dient m.a.w. vaardigheidsonderwijs te zijn waarbij luisteren, spreken, lezen en schrijven centraal staan binnen de mogelijkheden door de opleiding geboden. Het merkwaardige is dat zowat iedereen van het bovenstaande overtuigd is maar dat het elan ontbreekt om een en ander te doorbreken.

De nieuwe doelstellingen. De nieuwe doelstellingen houden verband met de Europese gedachten en het Europese taalbeleid zoals ze in deze bijdrage worden uiteengezet. De vraag luidt hoe Europese burgers aan de legitieme eis kunnen voldoen om naast de moedertaal ook nog twee andere vreemdetaalen goed te beheersen? Dit is m.i. alleen maar mogelijk als een meer doorgedreven vorm van meertalig onderwijs wordt toegepast. In deze aanpak wordt niet meer de vreemdetaal zelf bestudeerd maar wordt er aan de hand van de vreemdetaal gestudeerd, m.a.w. de vreemdetaal wordt het studie-instrument om andere dan talige materie te bestuderen. Deze vorm van taalonderwijs die wel eens *Content Based Language Teaching* wordt genoemd, wordt in Europa anno

2001 aangeduid met de naam *Content and Language Integrated Learning* (CLIL).

Op deze manier ontstaat een heel andere vorm van taalonderwijs. Laat ik dit illustreren. Een school die daadwerkelijk een vreemdetaal als werkinstrument invoert, transformeert zichzelf : (i) door de manier waarop de andere taal legitiem wordt in de school en de klas; (ii) door de manier waarop anderstalige leerlingen plotseling een meerwaarde worden in de school en de klas; (iii) door de cognitieve meerwaarde die de vreemdetaal verschaft; (iv) door de manier waarop de moedertaal geherdefinieerd wordt en (v) door de zich wijzigende attitudes van leerlingen en leraren.

Didactische middelen om deze nieuwe doelstellingen te bereiken. Opdat het bovenstaande onderwijs succesrijk is, dient slechts aan een minimum aantal voorwaarden te worden voldaan. Een belangrijke voorwaarde lijkt de meertaligheid van de regio te zijn. In sommige regio's zoals Brussel ligt het zelfs voor de hand om dergelijk onderwijs in te richten : de aanwezigheid van twee officiële – maar ook van vele andere – talen maakt Brussel bij uitstek geschikt om CLIL in te voeren. Laat ik een voorbeeld uit de didactische praktijk geven om het bovenstaande aan te tonen. Ik kies voor een Nederlandstalige lagere school in Brussel.

In Nederlandstalige scholen is de voertaal uiteraard het Nederlands. Toch zijn meer dan 50% van de leerlingen afkomstig uit Franstalige of taalgemengde gezinnen. Het ligt voor de hand het Frans als werkinstrument in te voeren. Zo kan worden gedacht om een deel van het curriculum ook in het Frans aan te bieden. Neem het vak rekenen bijvoorbeeld. De methode is de volgende. Eerst wordt de stof in het Nederlands aangeboden. Enkele dagen later wordt dezelfde stof ook in het Frans aangeboden. Hiervan profiteert iedereen. Nederlandstalige leerlingen krijgen uitzicht op tweetaligheid en later uiteraard meertaligheid wat het einddoel is. Franstalige leerlingen krijgen cognitieve ondersteuning omdat ze dezelfde stof in hun moedertaal krijgen en de migrantenleerlingen worden én meertalig én krijgen cognitieve ondersteuning. Kortom iedereen zit in een win-win situatie.

Het enige probleem dat m.b.t. dit soort taalonderwijs rijst, is dat het in België indruist tegen de taalwetgeving omdat de tweede taal vóór de derde klas wordt ingevoerd. Dit mag echter geenszins een

reden zijn om het bovenstaande niet te implementeren. Ik pleit ervoor de taalwetgeving soepel te benaderen. In Wallonië bestaat sinds 1998 een decreet dat scholen toelaat hun curriculum in twee talen te onderwijzen op voorwaarde dat ze een pedagogisch project indienen dat door het Ministerie van Onderwijs ook als dusdanig wordt erkend. In het schooljaar 2000-2001 maakten 16 scholen van deze mogelijkheid gebruik. In sommige scholen wordt tot 80% van het curriculum in het Nederlands onderwezen (zie Van de Craen & De Groot 2001). Er is geen reden om ook in Brussel en Vlaanderen dergelijk decreet niet uit te werken. Overigens wordt in Brussel ook een vorm van tweetalig onderwijs aangeboden door de Foyer waarbij de migrantenpopulatie de doelgroep is. In Vlaanderen lopen er momenteel geen initiatieven, behalve OETC-projecten die m.i. hun doel voorbijschieten (cf. Van de Craen e.a. 1993).

BESLUIT : TAALONDERWIJS IN BELGIË EN EUROPA

Het Europese taalbeleid is gericht op de verspreiding van talen en culturen met het oog op het bewaren van de culturele en taalkundige verscheidenheid. In deze bijdrage stel ik voor om dit taalbeleid aan te grijpen om het taalonderwijs grondig te hervormen. Ik pleit dan ook resoluut voor meertalig onderwijs wat wil zeggen dat in Vlaanderen en Brussel vanaf het basisonderwijs een deel van het curriculum in het Frans wordt onderwezen, net zoals het in Wallonië mogelijk is onderwijs te volgen dat voor een deel in het Nederlands wordt aangeboden. Slechts op deze manier kan daadwerkelijk worden gehoopt meertalige burgers te vormen die in staat zijn hun plaats in het nieuwe Europa op te nemen. Vanzelfsprekend ligt de nadruk op de nationale talen in België. Andere talen, waaronder het Engels, worden later ingevoerd. Op deze manier wordt het Engels aangeleerd maar pas nadat andere talen zijn verworven. De voordelen van meertalig onderwijs zijn talrijk. Niet alleen is er een verhoging van de competentie in de vreemdetaal maar tevens gaat de kennis van de moedertaal erop vooruit. Daarnaast wordt het leerproces versterkt en winnen de sprekers aan zelfvertrouwen en sociale weerbaarheid. Meertalig onderwijs is zowat het beste wat het taalonderwijs kan overkomen.

REFERENTIES

- Berthoud, A-C, W. Mackiewicz, C. Truchot, P. Van de Craen & J. Koliakowski. 2000. *The University and Language Policy*. Unpublished working document, Berlin.
- Eurydice 2000. *Foreign Language Teaching in Schools in Europe*. Brussels : European Commission.
- Lietti, A. 1994. *Pour une éducation bilingue*. Paris : Payot.
- Nelde, P, N. Labrie & C. Williams. 1992. The Principles of territoriality and personality in the solution of linguistic conflicts. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 13 (5), 387-406.
- Phillipson, R. 2001. 'Principles for a supra-national EU language policy'. Niet gepubliceerde bijdrage tot het colloquium "L'Europe parlera-t-elle l'anglais demain?" Goethe Institut, Bordeaux, 3 maart 2001.
- Pym, A. 2000. The European Union and its Future Languages : Questions for language policies and translation theories. *Across Languages and Cultures* (1/1), 1-18.
- Van de Craen, P., J. Boulima & V. Huyge. 1993. Anderstalige migranten in het onderwijs. Een overzicht en een aanzet tot onderwijsverandering. In : E. Deslé, R. Lesthaeghe & E. Witte (red) *Denken over migranten in Europa*. Brussel : V.U.B.-Press, 123-156.
- Van de Craen, P. 2001. Meertalig speerpuntonderwijs in Brussel. Een scenario. In : E. Witte & A. Mares (red) *19 keer Brussel*. Brussel : V.U.B.-Press.
- Van de Craen, P. & B. De Groot. 2001. Bilingual Education in Brussels : From Societal Multilingualism to Individual Pluralism. Paper Presented at the European Year of Languages Conference, Berlin, juni 2001.
- Van Els, T. 2000. *The European Union, its institutions and its languages*. Nijmegen : University of Nijmegen.
- Witboek (1995). *Onderwijzen en leren. Naar een cognitieve samenleving*. Luxemburg : Europese Commissie.